

דמות זקנו של ביאליק ביצירתו של המשורר

יהודה רצהבי

"מגילת האש" של ביאליק, בדומה ל"כתר מלכות" של אבן גבירול, היא בבחינת פנינה בכתר השירה של המשורר. הנסתר שבה מרובה על הנגלה, ומבקרי הספרות מרבים להפך בה כדי לבוא בסודה. ברשימה זו אעמוד על דמות אחת המופיעה בתפילת העלם, היא דמות הנזיר הזקן. וכך מתארה המשורר: "וימצאני באחד הימים איש שיבה מיהודה מוטל בין ההרים עם שחר, והאיש לבוש אדרת ופרוע שיער, הולך קדורנית ונֶעֱפָ, והוא נזיר וקדוש-אלוהים ונורא הוד, ומראהו כאשר יהיה מראה ענן הכבוד וצֵין הקרח לפנות בקר. ויחמל עלי לאלהיו, ויטעני בסתר אהלו ובצל זקנו הלבן והרועד כסני. ויורני מדרכיו ויעבדני לאלהיו, ויזר נפשי מכל חמדה וילמדני להביט שמימה. ואת כל צְצִי עלומי סֶטף אחד אחד וישאם לאלהיו, ויקדש את ראשי מאויי שמימה. ויהיו ימותי צומות כימותיו ולילותי תפילה כלילותיו. ואיך מאד מפני הזקן כירא הפרח את הסתיו" (כתבי ביאליק, שירים, הוצאת "דביר" תרצ"ה, עמ' שז"שח). מיהו הנזיר הזה? לאחר פטירת המשורר נתפרסמו מעזבונו קטעי זכרונות ורשימות ספרותיות (כולן רוכזו בכרך כתובים גנוזים של ח"ג ביאליק, תל-אביב, תשל"א). בשרידים אלה צפון חומר רבי-ערך להבנת יצירתו, ואין לך עדות נאמנה יותר משל המשורר עצמו. השירה מזה והזכרונות והאיגרות מזה הם מעין שני כתובים, שיצאו מעט אחד: סתום ומפורש. ובא המפורש ומלמד על הסתום. ומן הראוי לפתוח תחילה במפורש.

קטע ספרותי אחד בכתובים הגנוזים הוא שרטוט דמות זקן בשם ר' יעקב משה. מי שיבחן יפה את הקטע ימצא שר' יעקב משה זה אינו אלא סבו של המשורר. הקטע הוא בעל חשיבות ראשונה במעלה, לפי שכלולים בו פרטים ביוגרפיים המאירים את אזכרות הזקן בשירי ביאליק. והרי דמות הסב כפי שמציירה ביאליק:

ר' יעקב משה היהו זקן כבן שמונים שנה. וזה כחמשים שנה שפרש מעסקיו, הסתגר בביתו והוא עובר את האלוהים מבקר עד ערב בלא ליאות, בתפילה ובעסק תורה: על דרך הנגלה ועל דרך הנסתר. ויעבוד את אלהים כל הימים ורוב הלילות ויהי כולו, בכל רמ"ח אבריו ושס"ה גידיו, משועבד לעבודתו יתברך רמ"ח אבריו ושס"ה גידיו, משועבד לעבודתו יתברך (כתבים גנוזים, עמ' 226).

אדם המקדיש מרבית ימיו ושנותיו לעבודת שמים יאה לו הכינוי "הנזיר הזקן" שבמגילת האש.

בידי הזקן הזה הופקד חינוכו של הילד-המשורר לאחר מות האב. להשלמת התמונה יש להעיר, שלבד מן הזקן, הילד והשפחה הזקינה לא היתה כל נפש חיה בבית (שם, עמ' 246). על הילד הרך שהתייתם מאביו ונותק מאמו ומאחיו הקטנים נגזרו חיים של בדידות ופרישות: ללא רעים וללא שעשועים. וכאן באו לידי התנגשות שני עולמות קוטביים: עולם הזקן, שכולו דת וקודש, ועולם של ילד, העורג לחיים ולטבע. כלום גילה הזקן הבנה לנפש הילד? המשורר מעיד שהזקן עצמו לא ידע הוויית חיים אחרת מזו שגדל עליה ונתחנך בה. את התקופה של התעוררות כוחות הנפש באדם על ידי מגע עם הטבע והאביב — תקופה כזאת לא ידע. ואם הוא לא ידעה בנפשו שלו, כיצד יבחין בה בנפש הזולת? אבל הרי גם הזקן הוא בשר ודם, ששוכנים בקרבו מאויים טבעיים. איך נהג

כשהתרוצצו בקרבו לפעמים שני יצרים ונאבקו זה עם זה? על כך עונה המשורר: "כשהגיוחו לפעמים איוו תאוות ממחבואיהן כנחשים קטנים, המוציאים ראשיהם ממאורתם — רצצו את מוחם ונחנקו בטרם שננו לשונם והטילו ארס. הרם שקע בטרם הורתח והמלחמה היתה שקטה עד [לא] התלקחה" (שם, עמ' 227). דימוי התאוות הלוהטות לנחשים המגיחים מחוריהם עולה גם מ"מגילת האש". בוידוי לפני העלמה מספר העלם על התשוקה שהתעוררה בקרבו כשראה אותה: "ואני כמעט ראיתיך — וכל מאווי הכלואים הגיחו פתאם כפתנים רצועים מחוריהם בחצי גיוותיהם והם נמשכים ומרטטים, רעבים וצמאים, למולך, למולך" (שירים, עמ' שי).

דברים מפורשים יותר על התנגשות שני העולמות, של הזקן ושל הילד בן השבע, שומעים מפיו של המשורר בשני קטעים אבטוביגורפיים שכתב: "ופתאם והנה אני יתום בן שבע ועובר לבית זקן שהוא למעלה משבעים. אני — ילדוּת מרתחת בי והוא משליך עלי קרח־זקנתו. כל תנועותי, כל פרצופי, שבתי והלוכי הם לו לתועבה. אני לו — במעשה ילדות, והוא לי ב"שבט מוסר" וביראשית חכמה" (כתבים גנוזים, עמ' 232). "זקן זה, ז"ל, היה ירא שמים, סגיף, ועוסק בתורה ובעבודה לשמה — ויחנכני עפ"י דרכו. ובהיות הוא קפדן מטבעו, כדרך הזקנים שעינם רעה בששון הילדות, ואני עז נפש מטבעי, כטבע ילד בכלל וילד יתום בפרט, לפיכך לא היינו נוחים זה לזה אלא לפרקים" (שם, עמ' 240).

בקטע האחרון כלולה רָאָה לשונית, נוסף על הראיה העניינית. ב"מגילת האש" אומר המשורר על הנזיר הזקן "ויורני מדרכיו ויעבידני לאלהיו" (שירים, עמ' שז). וכאן — "ויחנכני על פי דרכו". ובנוסף אחר: "ויחנכני הזקן עפ"י דרכו, בטעם זקנים, וידרכני ביראת אלהים עפ"י ראשית חכמה" ו"שבט מוסר" ו"ספר חסידים" (כתבים גנוזים, עמ' 238). והרי זה כמעט לשון אחד.

מאבק זה בשיאו מתואר באחד מפרקי הוידוי ב"מגילת האש": בעלות השחר מתעורר הזקן לעבודת הבורא וכולו רינה ו"תפלת קדש לאל חייו". כנגדו, במיטה, מתהפך הנער־המשורר "בצירי מאויים נעלמים" וכולו בוער באש אהבה. גם הוא שפתיו לוחשות "תפלת חטאת" לאל חייו שלו. ואז גוברת הקדושה על הטומאה. "ובאה רנת הזקן בקרבי כמעין טהור מפכה אל ים נגרש... ואקל מאד בעיני ואתענה מאד" (שירים, עמ' שח).

נצחון יצר הטוב על יצר הרע בנפש הילד בא לידי ביטוי מפורש בהקדשת תלתלי ראשו לשמים ובברכת הזקן, המשלח אותו אל מקדש האלהים בירושלים, ואל הכהן הגדול וקהל כהניו ולווייו (הללו הם כינויים סמליים לישיבת וולוז'ין, לראש הישיבה ולתלמידיה).

קטעי הזכרונות של המשורר מאֵלפים גם מצד הפרטים העובדתיים. מהם למדים כי הזקן נמנה עם העשירים ודר בקצה השני של אותה עיר, שררה בה משפחת המשורר (כתבים גנוזים, עמ' 210, 224). לאחר מות האב שלח הזקן לאלמנה חמשים רובל, שתרחיב בהם את בית המרוח ותתכלכל ממנו היא ויתומיה (שם, עמ' 225).

פרט נכבד, שהיתה לו השפעה רבה על התפתחותו הרוחנית של ביאליק-הילד, ואף מצא הדו בשירתו, הוא אוצר הספרים של הזקן. וכך מספר ביאליק: "ולזקני ארון ספרים בלים וישנים, גדולים וקטנים, מכל המינים, ואני מעיין ומעיין בהם, מבין ואיני מבין תחילה, ולבסוף אני מבין הכל. והכל הכל שם: אגדה, הלכה, מוסר, קבלה, חקירה; שם נאמר כיצד זוכין לרוח הקדש...". (שם, עמ' 232; נוסח אחר של הדברים, עמ' 239, 240)

עולם הילדות שזור בשירת ביאליק לכל תקופותיה. דמות הזקן צפה ועולה בכמה שירים, ומעניין הדבר, בשני שירים צמודה הדמות אל ארון הספרים. בשיר "ואם ישאל המלאך", שנכתב בשנת 1905, חוזר המשורר אל כפר ילדותו השאנן, אל ארון הספרים של זקנו ואל הגמרא הבלה שלו, שבין אותיותיה המתות פרפרה נשמת המשורר ושרה שירת־חיים. חמש שנים אחרי כן, בשנת 1910, מעלה ביאליק בשיר "לפני ארון הספרים" את זכר ארון הספרים הבלים בבית המדרש, שהרבה להגות בהם בלילות וצרר בדפיהם את נשמתו ואת חלומות חייו. בשיר הזה שילב המשורר את דמות זקיננו, החולפת לנגד עינינו ונעלמת.

ודמות דיוקן זקני, צל לימיני
וליצר לבי עד ושופט אלם
אף הוא מעיני נעלם ויתחמק

(שירים, עמ' קסה)

ויש ליתן את הדעת להגדרת הדמות. לאחר מות הזקן ממלאת היא אותו תפקיד שמילא הזקן בחייו: הוא מעין עד ודיין, המרתיעים ומרסנים, באין אומר ודברים, את המשורר מתאוות יצריו. הדימוי הזה עולה יפה עם וירוי האהבה של העלם ב"מגילת האש": "שם, בנחל מנגד, כדמות נערה רוחצת ראיתי, וזוך בשרה הבהיק אלי מתוך האפלולית וישכירני . . . כמעט זנקתי אליה כנמר; ואולם דמות הזקן הנזיר נצנצה לפני — ואחנק את תאותי בנהם כפיר" (שירים, עמ' שט).
בחינת שירת ביאליק לאור יצירתו שבפרוזה לכל סוגיה — זכרונות, רשימות ספרותיות וביוגרפיות, איגרות ודברים שבעל פה — עשויה להאיר נסתרות ולפרש סתומות. המעט שהעלינו דיו להרגים את הברכה הצפונה בבדיקה מעין